

Purpose. Analysis of the conduct of military maneuvers in the Kiev military district in the second half of the nineteenth century.

Results. The issue of the Kiev military district's development was not considered separately in the historiography. Modern Ukrainian society is interested in the history of functioning of Russian Empire institutions in the lands of Ukraine. Modern armed forces of Ukraine should use the historical experience of previous generations to complete their tasks. It is spoken in detail about the main tasks that were set before the infantry, cavalry units. The main factors that had affected on the changing of the troops' training were analyzed.

Originality. The article reveals the issues of changing of the tactics of troops training. The using of archival sources, analytical articles of the Imperial period, the historiography of the Soviet and modern periods reveals the essence of the maneuvers in the Ukrainian lands. It is analysed the basic trends of the army reforming and the development of Russian Empire military Affairs on Ukrainian lands.

Conclusion. Kiev military district took a major role in the strategic plans of tsarism on Ukrainian lands in the second half of the XIX century. Territorial features allowed to conduct offensive and defensive actions, and the fortress served as collateral bases. The soldiers received orders for army training in accordance with the decrees of the Military ministry of the Russian Empire. During the army reforming was changing the tactics, were introducing new rules of conduct with weapons. During the second half of the nineteenth century the Russian Empire was seeking to build a strong army in the Ukrainian lands for the defense of the western borders or for the offensive operations. The Ukrainians were receiving military training and education, that further led to the using of the accumulated experience for building of their own state and armed forces on the ruins of the Russian Empire in the early twentieth century.

Key words: Kiev military district, maneuvers, Ukrainian land, strategy, tactics.

Одержано редакцією 11.05.2017
Прийнято до публікації 5.10.2017

УДК 94 (477.4): 262.2

В. О. Левицький

КАПІТАЛІЗАЦІЯ ЛЕГКОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ В УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (друга половина XIX – початок XX ст.)

В статті розкривається процес капіталізації легкої промисловості в українських губерніях Російської імперії в другій половині XIX – на початку XX ст. Простежено становлення нових капіталістичних відносин, що проявилось у послідовному виникненні нових форм промислового виробництва.

Ключові слова: капіталізація, легка промисловість, підприємство, синдикат, генеза, товарне виробництво.

Постановка проблеми. З широкого комплексу питань, що стосуються досліджуваного періоду історії України, що на той період входила до складу Російської імперії, важливе місце відводиться аспектам, пов'язаним із капіталізацією її промислового розвитку. Адже темпи розвитку промисловості завжди перебувають у пропорційній залежності від розміру вкладених у неї капіталів.

Капіталізація промисловості супроводжувалася змінами в господарських відносинах, політичною боротьбою, піднесенням культури. Необхідною передумовою для цього процесу є достатньо широкий розвиток товарного виробництва та обміну, що виступають базою для утворення грошових багатств і для соціального розшарування міста і села. Виникненню системи капіталістичних відносин повинен передувати процес первісного накопичення, що складається з двох основних моментів: перетворення дрібного власника у вільного, але позбавленого засобів виробництва робітника та появи власника фінансових засобів, що можуть бути використані на купівлю робочої сили.

Мета пропонованої статті полягає у висвітленні та аналізі питання процесу капіталізації легкої промисловості в українських губерніях Російської імперії в другій половині XIX – на початку XX ст.

Аналіз останніх досліджень. Однією з важливих проблем, що досліджують історики, є процес генези капіталістичних відносин та капіталізації промисловості. У своїй ґрунтовній праці К. Пажитнов аналізував ці явища на прикладі текстильної промисловості [1]. Г. Циперович вивчав аспекти створення та діяльності капіталістичних монополій – синдикатів і трестів [2]. Питання проблеми генези капіталізму в Російській імперії досліджував М. Дружинін [3]. Промисловий переворот в Україні в контексті формування ринку розглядав Т. Дерев'янкін [4].

країни, концентрувалося у межах невеликих районів та великих міст. Це, переважно, старі індустріальні райони, сформовані ще у феодальну епоху, де і після початку інтенсивного капіталістичного розвитку продовжувала швидко зростати текстильна, шкіряна та інші галузі легкої промисловості. Ці райони з наявними в них виробничими фондами, кваліфікованими кадрами та розвиненим споживанням мали найбільшу приватнопідприємницьку привабливість через найвищі темпи обігу капіталу. Саме швидкість руху капіталу виступала вирішальним чинником величини капіталістичного прибутку на початкових фазах розвитку капіталізму, коли індивідуальні капітали, особливо в легкій промисловості українських губерній, були ще незначні [8, 143–144].

Реформа 1861 р. призвела в багатьох галузях до перемоги та утвердження капіталістичного способу виробництва. Особисте звільнення кріпаків ліквідувало правові перешкоди для самостійної діяльності сільських підприємців і створило умови для панування системи вільного договору. Особливості перехідного періоду в Україні в легкій промисловості обумовлювалися тим, що реформи розпочалися в той період, коли економічні резерви феодальної системи ще не були повністю вичерпані. Тому протягом значного періоду відбувався одночасний розвиток старих і нових виробничих відносин. Це явище розтягнуло процес капіталізації на тривалий час. Також і реформи, проведені в 60-х рр. XIX ст., мали половинчастий характер, адже незміцнілий стан підприємців орієнтувався на підтримку зі сторони самодержавства [3, 35–38].

Процес капіталізації легкої промисловості пройшов доволі довгий шлях своєї еволюції. Поряд з кількісними змінами в дрібній промисловості відбувалися і певні якісні зрушення, що характеризувалися сильно вираженою соціально-економічною неоднорідністю промисловців. Головними ознаками, що свідчать про наявність капіталістичних відносин, є виробництво товарів на ринок та використання найманої робочої сили. Тому розвиток виробництва супроводжувався появою найманих робітників та кустарних виробників, які працювали на скупщиків. Масштаб кооперації робітників на тому чи іншому промисловому підприємстві визначався насамперед величиною капіталу власника, авансованого на купівлю робочої сили, та ступенем концентрації засобів виробництва в його руках.

Конкретно-реальні обставини в Російській імперії спричинили співпадіння мануфактурного періоду з феодально-кріпосницькою епохою. А в межах цього періоду виникли і протягом тривалого часу співіснували не один, а різні види мануфактур: капіталістична і кріпосна (вотчинна, посесійна і казенна). Єдине, що було загальним для них – це складний поділ праці всередині підприємств. А за своєю економічною природою вони були категоріями протилежного характеру. Якщо розглядати капіталістичну мануфактуру, то в ній робітники в одній майстерні поєднувалися капіталом, вона з самого початку передбачала найманого робітника, який продає свою робочу силу капіталові. Заснована вона була таким чином на відносинах купівлі-продажу робочої сили, на відносинах економічної залежності. Власниками закладів тут виступали підприємці й торговці, які будували своє панування на капіталі й конкуренції. Історично капіталістична мануфактура відіграла важливу позитивну роль у поширенні та зміцненні капіталістичних відносин у легкій промисловості. Далі, будучи заснованою на капіталі, така мануфактура будувала відносини між господарем і робітником у вигляді купівлі-продажу робочої сили. І хоча ця угода ще не виступала в своїй закінченій формі, адже частина робітників деякою мірою зберігала зв'язок із землею, тут діяла вже принципово нова тенденція щодо зростання відповідних виробництв та розширення ринків збуту. Таким чином, в капіталістичній мануфактурі товарність має майже загальний характер. Речові фактори вступають в ній у процес виробництва як товари всією масою. Готовий продукт реалізується як товар у повному обсязі. Товарної форми тут набуває і робоча сила. Все це означає, що капіталістична мануфактура – це форма товарно-капіталістичного виробництва [4, 46–47].

До закінчення досліджуваного періоду з розвитком товарного господарства та посиленням конкуренції відбувався процес розшарування дрібних виробників. Успішні, заможні власники промислових підприємств все ширше використовували найману робочу силу, більше концентрували виробництво в своїх руках. Виробництво збільшувалося на відносно великих підприємствах. Наявність дрібних самостійних виробників передбачає роздроблення засобів виробництва, виключаючи тим самим їх концентрацію та кооперацію у великих мас-

штабах. При слабкому розвитку товарного господарства дрібні виробники переважно самі збували вироби безпосередньо замовникам або споживачам на місцевому ринку. З розширенням місцевих ринків подібний збут ставав проблематичним, бо для великого ринку необхідна торгівля у великих розмірах. Це протиріччя між характером дрібного виробництва та потребами в широкому збуті вирішувалося шляхом утворення особливої категорії людей, спеціально зайнятих торговими операціями зі збуту товарів, – скупщиками. Дрібні виробники поступово відокремлювалися від ринку і потрапляли під владу торгового капіталу. Прошарок дрібних самостійних виробників руйнувався внаслідок дії економічних законів, притаманних дрібно-товарному виробництву, внаслідок прогресу створює умови для самоліквідації. Прискоренню цього процесу сприяло втручання лихварського і торгового капіталу, який необхідний для розвитку капіталістичних відносин. Торговий капітал активніше підкоряв дрібне промислове виробництво. Дане явище простежується у взуттєвому, кравецькому, кушнірному виробництвах, де посередництво скупщиків проявлялося в закупівлі продукції за цінами нижче ринкових та замовних, що сприяло зниженню заробітку майстрів. Багато майстрів, які не володіли оборотним капіталом, через відсутність попиту на свою продукцію переходили до сільськогосподарської праці, або ставали найманими робітниками [9, 36–37].

Діяльність великої канатної фабрики в Харкові яскраво свідчила про перебіг процесу капіталізації окремих галузей легкої промисловості. На початках на ній нараховувалося біля 70 робітників, з яких лише 20 були зайняті виробництвом продукції на машинах. Обладнання фабрики складалося з п'яти ткацьких станків, двох прядильних, канатної, тіпальної та мотальної машин. Силовим двигуном слугувала машина з одним паровим котлом. Успішна конкуренція з трьома невеликими канатними фабриками Харківської губернії, зростаючі прибутки дозволяли власнику розширювати виробництво. В 1893 р. було збудовано нову цегляну будівлю, встановлено додаткове обладнання, збільшено кількість робітників. Фабрика могла вже переробляти 5500 пудів сировини за рік [10, 6].

Об'єднавши свої капітали, власники в 1895 р. створили акціонерне товариство, що входило до Південноросійського Товариства конопляної та канатної промисловості [1, 286]. Залучення додаткового капіталу пожвавило виробництво, в 1897 р. запустили електростанцію. Збільшилася кількість кваліфікованих робітників за рахунок вербування людей в Іваново-Вознесенську, Нижньому Новгороді, Смоленську та інших промислових містах Центральної Росії. Побудована в новому місці біля залізничної станції Нова Баварія канатна фабрика весною 1899 р. почала роботу. Швидкими темпами споруджувалися фабричні корпуси, будувалися допоміжні споруди, встановлювалося обладнання. В Англії закупили 147 ткацьких станків, 23 прядильні машини. Це було вже порівняно велике капіталістичне підприємство на якому діяло 270 ткацьких станків і прядильних машин. В цьому році на фабриці працювали вже 360 робітників, а річне виробництво товарної продукції становило близько 200 тис. крб. [10, 6–8]. На початку XX ст. кількість робітників на Харківській канатній фабриці досягла 2800 чоловік, а сума виробництва становила 4775 тис. крб. за рік. Якщо взяти всю галузь канатної промисловості в цілому по імперії, то при середньому розмірі підприємства з кількістю 148 робітників, 8 закладів, тобто майже 10 % з кількістю робітників від 300 чоловік і більше мали 54% від всієї кількості робітників галузі [1, 286].

Економічна криза 1900–1903 рр. підірвала економічний стан Харківської канатної фабрики. Спроби фабрикантів налагодити свої справи за рахунок випущеного з дозволу уряду займу на суму в 1 млн. крб. успіхів не мали. Збут товарів супроводжувався великими труднощами, зумовленими загальною кризою. За таких обставин правління Південноросійського Товариства змушене було заставити своє підприємство під фінансовий капітал Петербурзького облікового кредитного банку з розрахунком отримати від нього фінансову допомогу. Отримавши нові кредити, Південноросійське Товариство змогло уникнути банкрутства, покращити своє фінансове становище і навіть дещо пожвавити виробництво. Все це сприяло подальшому збільшенню виробництва товарної продукції. В 1912 р. на Харківській канатній фабриці вже працювало 2250 робітників, підприємство переробляло близько 500 тис. пудів коноплі та джуту, а капітал Південноросійського Товариства складав більше 3 млн. крб. [10, 8–9].

В країні швидкими темпами нарощувалося промислове виробництво, продовжувалася концентрація капіталу, утворювалися великі монополістичні об'єднання. В XX ст. на зміну

вільному підприємництву приходиться жорстка конкурентна боротьба між монополіями. Під владою великого капіталу опиняються найважливіші галузі промисловості, джерела сировини. В боротьбі з монополіями багато дрібних і середніх підприємств розорилися або попадали в повну залежність від фінансового капіталу. Така доля сталася і з Південноросійським Товариством прядильної і канатної промисловості. В фабричних списках Російської імперії згадується акціонерне товариство, що функціонувало в Одесі за допомогою іноземного (швейцарського) капіталу в розмірі 750 тис. крб. Таким чином, ґрунт для утворення монополій був вже готовим [1, 286].

Легка промисловість в період 1900–1905 рр. продовжувала втягуватися в синдикатне русло, але як і в попередні роки без розмаху, що був характерним для виробництва нафти, заліза, вугілля. Тим не менше з кожним роком і тут вплив монополії посилюється у всіх напрямках, призводячи до здороження життя та зменшуючи темпи виробництва всюди, де це було необхідним для збільшення цін. Так, в текстильній індустрії процес створення синдикатів призвів до кількох міцних угод, серед яких необхідно відзначити синдикат джутових фабрик, заснований в 1901 р., який об'єднав 12 підприємств і централізував продаж своєї продукції за цінами правління. Найбільш важливою для цього періоду була угода «Невської ниткової мануфактури» з англійським нитковим трестом I. & P. Coats Lmtd, яка в подальшому призвела до встановлення повного панування цього міжнародного синдикату на внутрішньому ринку Російської імперії. Організація постачання ниток по Європейській Росії чітко розмежовувала окремі великі райони, комерційно між собою не пов'язаних, але підпорядкованих безпосередньо центральному правлінню в Петербурзі. Кожен район, що складався з 4–5 губерній, мав у великому місті відділення зі складами для товарів таких сортів, до яких місцеве населення звикло. В 1903 р. синдикат мав відділення в Україні в Києві та Харкові [2, 168–170].

Зростання бавовняної промисловості не супроводжується швидким розвитком концентрації капіталів та виробництва. Притік іноземних капіталів у цю промисловість порівняно з видобувною чи металургійною був значно меншим. Проте незважаючи на цю відсталість, бавовняні фабриканти вже в 1907–1908 рр. посилюють інтерес до створення синдикатів. Так, часкові об'єднання бавовняних заводів вже в 1907 р. дали деякий і доволі тривалий результат. В той час як ситець в 1904 р. вартував 11 коп. за аршин, в 1907 р. він продавався вже за 14,25 коп., тобто протягом трьох років ціна піднялася на 31 %. Великі фабриканти-мануфактурники в 1908 р. вирішили підтримувати попередні завищені ціни, незважаючи на значне подешевшання сировини на цей сезон. Тому деякі дрібні фабрики дозволяли знижувати ціни на ситець від 10 до 20 %. В лляній промисловості спостерігається стабілізація і навіть деяке зниження виробництва. Тим не менше 1912–1913 рр. відзначаються появою синдикатських організацій, головним завданням яких було закріплення досягнутого рівня виробництва за рахунок споживача і в той же час здешевлення собівартості за рахунок робітників і селян. В 1913 р. виник проект створення синдикату з продажу лляних товарів та запровадження особливого товариства чи контори з продажу. Тоді ж організувався синдикат з виробництва мішків, що охопив і Південноросійське Товариство. За договором усі споживачі мішків були розписані й закріплені за певними фабриками джутових виробів. Фабрики, що порушували договір виплачували 50 коп. штрафу за пуд проданих виробів [2, 248–249].

Висновки. Таким чином, процес капіталізації легкої промисловості в українських губерніях, порівняно з видобувною чи металургійною, відбувався значно меншими темпами. Лише окремі підприємства відзначалися великими обсягами виробництва. Цьому сприяла політика уряду, що була спрямована на розвиток текстильної галузі в центральних районах Росії та Царстві Польському. З огляду на вищезначене, можна вести розмову про поступовий занепад декількох галузей легкої промисловості, незважаючи на наявність в Україні достатньої сировинної бази та морських портів для зручного імпорту необхідної продукції.

Список використаної літератури

1. Пажитнов К. А. Очерки истории текстильной промышленности дореволюционной России. Хлопчатобумажная, льно-пеньковая и шелковая промышленность / К. А. Пажитнов. – М. : Изд-во АН СССР, 1958. – 425 с.
2. Цыперович Г. Синдикаты и тресты в дореволюционной России и в СССР / Г. Цыперович. – Ленинград, 1927. – 540 с.
3. Дружинин Н. М. Генезис капитализма в России / Н. М. Дружинин. – М. : Изд-во АН СССР, 1955. – 79 с.

4. Дерев'янкін Т. І. Промисловий переворот в Україні в контексті формування ринку / Т. І. Дерев'янкін // Історія народного господарства та економічної думки України: Республіканський міжвід. зб. наук. праць. – 1998. – Вип. 30. – С. 43–57.
5. Темірова Н. Р. Поміщики України в 1861–1917 рр.: соціально-економічна еволюція / Н. Р. Темірова. – Донецьк : ДонНУ, 2003. – 319 с.
6. Єрмаков В. В. Промислово-географічні процеси у період формування індустріального суспільств / В. В. Єрмаков // Географія та туризм. – 2013. – Вип. 25. – С. 263–273.
7. Ленин В. И. Полное собрание сочинений в 55 т. – Т. 3 : Развитие капитализма в России. Процесс образования внутреннего рынка для крупной промышленности / В. И. Ленин. – М. : Политиздат, 1971. – 606 с.
8. Лившиц Р. С. Размещение промышленности в дореволюционной России / Р. С. Лившиц. – М. : Изд-во АН СССР, 1955. – 295 с.
9. Жаркуцкий И. И. Развитие промышленности и торговли в левобережных районах молдавского Приднестровья в пореформенный период (1861–1905 гг.) / И. И. Жаркуцкий. – Кишинев : Штиинца, 1985. – 166 с.
10. Верность долгу: Очерки истории Харьковского канатного завода им. 60-летия Советской Украины / О. В. Бессонова, Н. П. Жаровский, Е. Н. Победина. – Харьков : Прапор, 1978. – 135 с.

References

1. Pajitnov, K. A. (1958). *Essays on the history of the textile industry of pre-revolutionary Russia. Cotton, flax, hemp and silk industry*. Moscow: Publishing House of the Academy of Sciences of the USSR (in Russ.)
2. Tsyperovich, G. (1927). *The syndicates and trusts in prerevolutionary Russia and the USSR*. Leningrad (in Russ.)
3. Druzhinin, N. M. (1955). *The Genesis of Capitalism in Russia*. Moscow: Izd-vo Akad. Sciences of the USSR (in Russ.)
4. Derev'yankin, T. I. (1998). The industrial revolution in Ukraine in the context of market. *Istoriya narodnoho gospodarstva ta ekonomichnoyi dumky Ukrayiny: Respublikans'kyi mizhvid. zb. nauk. prats' (History of economy and economic thought Ukraine: Republican mizhvid. Coll. Science. Works)*, 30, 43-57 (in Ukr.)
5. Temirova, N. R. (2003). *The landlords of Ukraine in 1861 - 1917: socioeconomic evolution*. Donetsk: Donetsk National University (in Ukr.)
6. Yermakov, V. V. (2013). Industrial and geographical processes during the formation of industrial societies. *Heohrafiya ta turizm (Geography and tourism)*, 25, 263-273 (in Ukr.)
7. Lenin, V. I. (1971). *Complete Works in the 55th volume. T. 3. The development of capitalism in Russia. The process of formation of the internal market for large-scale industry*. Moscow: Politizdat (in Russ.)
8. Livshits, R. S. (1955). *The location of industry in pre-revolutionary Russia*. Moscow: Publishing House of the USSR Academy of Sciences (in Russ.)
9. Zharkutsky, I. (1985). *The development of industry and trade in the left-bank districts of Moldovan Transdnistria in the post-reform period (1861 - 1905)*. Chisinau; Shtiintsa (in Russ.)
10. Bessonova, O. V., Zharovsky, N. P., Pobedina, E. N. (1978). *Fidelity to duty: Essays on the history of the Kharkov cable plant named after the 60th anniversary of Soviet Ukraine*. (1978). Khar'kov: Prapor (in Russ.)

Abstract

Levytskyi V. The capitalization of the light industry Ukrainian provinces of the Russian empire in the second half of the XIX – at the beginning of the XX centuries.

Introduction. *The article carries a wide range of issues related to the studied period of the Ukrainian history, that belonged to the Russian empire at that time. The important part is given to the aspects related to the capitalization of its industrial development because the pace of the industrial development are always proportional to the size of its capitals invested in it.*

Purpose. *The aim of this article is to light up and analyze the process of the light industry capitalization in the Ukrainian provinces of the Russian empire in the second half of the XIX – at the beginning of the XX centuries.*

Results. *The process of light industry capitalization had a long way of its evolution. Together with quantitative changes in the small industry there were some qualitative changes that were characterized by strongly pronounced socioeconomic heterogeneity of the industrialists. The main features that indicate the presence of the capitalist relations, is the production of goods on the market and use of the wage labor.*

Originality. *It was examined the issue of the process of the light industry capitalization in the Ukrainian provinces of the Russian empire in the second half of the XIX – at the beginning of the XX centuries. It was analyzed the role of the light industry in the economic development of Ukraine. It was investigated the capitalization of the large enterprises.*

Conclusion. *So, the process of the capitalization of the light industry in the Ukrainian provinces compared to the mining or metallurgical was much slower. Only some enterprises distinguished by the production of a big amount. It was the government policy, which was aimed on the development of the textile industry in the central Russia and Polish Kingdom. To sum up, we can tell about the gradual decline of the several light industries, despite available supplies of raw materials and seaports for easy import of the necessary goods to Ukraine.*

Key words: *capitalization, light industry, company, syndicate, genesis, commodity production.*